

ALISHER NAVOIYNING “MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYIN” ASARIDA TURKIY TILDAGI
SINONIM SO‘ZLARINING GRAMMATIK IFODASIГРАММАТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ СИНОНИМОВ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В
«МУХАКАМАТ УЛ-ЛУГАТАИН» АЛИШЕРА НАВАИGRAMMATICAL EXPRESSION OF SYNONYMS IN TURKISH LANGUAGE IN
“MUHAKAMAT UL-LUGATAYIN” BY ALISHER NAVAI

Safarova
Dildora
Baxtiyor
qizi¹

1.-Samarqand shahar 34-maktab, Samarqand, O‘zbekiston.

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayin” asarida turkiy tildagi sinonim so‘zlarning grammatik mohiyati, she’riyatda ma’no anglatishdagi ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Shoirning ushbu so‘zlar orqali poetik obraz yaratish mahorati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: adabiy til, sinonim so‘zlar, adabiyotshunoslik, she’riyat, poetika, ichmoq, yig‘lamoq.

Аннотация. В статье произведения Алишера Навои «Мухокамаат ул-лугатаин» рассматривается грамматическая природа синонимов в турецком языке, значение значения в поэзии. Анализируется способность поэта создать поэтический образ посредством этих слов.

Ключевые слова: литературный язык, синонимы, литературоведение, поэзия, поэтика, питье, крик.

Safarova
Dildora
Baxtiyor qizi

Abstract. In the article, Alisher Navoi's work "Muhokamat ul-lughatayin" discusses the grammatical nature of synonyms in the Turkish language, the importance of meaning in poetry. The poet's ability to create a poetic image through these words is analyzed.

Samarqand
shahar 34-
umumta’lim
maktab
o’qituvchisi

Keywords: literary language, synonyms, literary studies, poetry, poetics, drink, cry.

Xalqning madaniyati va qadriyatini belgilab beruvchi asosiy vositalardan biri bu uning tilidir. Alisher Navoiy shoir, jamoat arbobi va tadqiqotchi sifatida ham o‘z ona tilining takomillashishiga katta e’tibor bilan qaragan. O‘z davrining adabiy tili “turkcha”ni har tomonlama boyitib, yuksak darajaga ko‘tardi. Navoiy ijodi timsolida o‘zbek adabiy tilining ifoda vositalari ko‘paydi. Badiiy estetik imkoniyatlari kengaydi, adabiy va ilmiy qudrati oshdi. Navoiy o‘zbek tilining imkoniyatlarini, lug‘aviy qudratini nihoyatda boy ekanligini “Muhokamat ul-lug‘atayin” asari orqali ham ilmiy, ham nazariy jihatdan isbotlab berdi.

dildora.safarova@
gmail.com

“Muhokamat ul-lug‘atayn”da turkiy tilning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotdagi tutgan o‘rni, grammatik mukammalligi, so‘z boyligi fors tili qonun-qoidalari va hodisalariga nisbatan chuqur va aniq misollar orqali tahlil qilinadi[1.]

“Muhokamat ul-lug‘atayn”da turkiy-o‘zbek va fors-tojik tillarini qiyosiy o‘rganish vositasida turkiy-o‘zbek tilining Sharqda mashhur bo‘lgan arab va fors-tojik tillari darajasidagi mavqeidan so‘z yuritiladi hamda ulardan, xususan, fors-tojik tilidan farq qiluvchi xususiyatlari turli xildagi ko‘pgina misollar, jumladan, “yuz lafz” (yuzta so‘z)ni keltirib, talqin qilish bilan isbotlanadi. Shuni ta’kidlash joizki, Alisher Navoiy turkiy tilning fazilatlarini haqida so‘z yuritganda, o‘sha davrda mashhur bo‘lgan arab, fors-tojik va hind tillarini kamsitmaydi, aksincha, ularning har biriga xos bo‘lgan xususiyatlarni ham ehtirom bilan bayon etadi.

Demak, Alisher Navoiy turkiy tilning fasohati va lugʻaviy boyligini dalillar bilan isbotlash vositasida turkiy tildagi adabiyot-sheʼriyatning yanada ravnaq topishi lozimligini ham nazarda tutgan.

“Muhokamat ul-lugʻatayn”da faqat qiyosiy tilshunoslik masalalaridan soʻz yuritilgan emas, balki unda til tarixi, oʻzbek adabiyoti tarixi, sheʼriy janr va badiiy sanʼatlar, fors-tojik adabiyoti namoyandalari asarlari va oʻzi (Alisher Navoiy)ning ijodiga doir qimmatbaho mulohazalar ham mavjud. Asarning muhim tomoni shundaki, Navoiy oʻzbek tilidagi yuzta feʼl bilan maʼlum tushunchalarni ham anglatuvchi sinonimlarning grammatik maʼnosini oʻzi yaxshi biladigan fors tili bilan qiyoslab, uning maʼnosini sheʼriy talqin qiladi.

Alisher Navoiy oʻzbek tilidagi soʻz va sinonimlarning koʻp maʼnoli imkoniyatlarini, ularning sheʼriyatda turli nozik maʼnolarni ifodalashdagi ahamiyatini (yigʻlamoq, gʻazablanmoq, ovqatlanmoq, nolimoq, ichmoq, ichmoq) kabi soʻzlarni talqin qilish asosida yuzta turkiy feʼlning forscha muqobillari maʼno jihatdan chegaralanganligini koʻrsatadi. Navoiy bu haqda “Muhokamat ul-lugʻatayn”da shunday yozadi: “Bu yuz lafzdurki, gʻarib maqosid adosida taʼyin qilibdurlarki, hech qaysi uchun sort tilida lafz yasamaydurlarki, barchasi muhtojun ilayhdurki, takallum chogʻida kishi anga muhtoj boʻlur. Koʻpi andoqdurki, aslo aning mazmunin tafhim qilmoq boʻlmas va baʼziniki, anglatsa boʻlgay, har lafz tafhimi uchun necha lafzni tarkib qilmagʻuncha boʻlmas, ul dagʻi arabiy alfoz madadi bila va turk alfozida bu navʼ lafz koʻp topilur. Masalan, bu mazkur boʻlgʻon yuz lafzdin bir nechaga mashgʻullik qilib sobit qilali, to xasm muqobalada ilzom boʻlsunki, oʻzgalarni munga qiyos qilsun”. [2] Alisher Navoiy turkiy tilning fasohat va lugʻat boyligini dalillar bilan isbotlab, turkiy adabiyot va sheʼriyatning yanada rivojlanishi kerakligini ham nazarda tutgan. [3]

Oʻzbek tilida koʻproq ishlatiladigan “may ichmoq” feʼlini poetikada qoʻllasa, sheʼr nihoyatda joʻn va taʼsirsiz boʻlishini, agar uning oʻrniga tilimizda mavjud boʻlgan, biroq isteʼmolda kam uchraydigan “sipqarmoq” soʻzi bilan ifodalasa, oshiqning ilohiy muhabbatini yanada kuchliroq tasvirlash borasida yuksak darajadagi mubolagʻa sanʼati yuzaga keladi va baytning mazmuni yanada ortadi, deydi shoir. Soʻzining isboti tariqasida ushbu matlaʼni keltiradi:

Soqiyo, tut bodakim, bir lahza oʻzumdin boray,
Shart bukim, har necha tutsang labo-lab sipqaray.

“Ichmoq” soʻzining yana bir sinonimi “tomshimoq”ki, shoirning taʼkidlashicha, buning maʼnosi gʻoyat zavqdan birdan ichilmas, lazzat topa-topa, oz-ozdan ichilar. Bu gʻarib maʼni adosida turkchada bu matlaʼ bordir:

Soqiy chu ichib, manga tutar qoʻsh:
Tomshiy-tomshiy ani qilay noʻsh.

Biroq ushbu soʻzlarning forsiy tilda aynan muqobili boʻlmaganligi bois sheʼrda qoʻllashlarining iloji yoʻqligini taʼkidlaydi. Navoiy nazdida oshiqliqda “yigʻlamoq”dan ortiq darajadagi va doimiy amr yoʻq. Ammo turkiy tilda “yigʻlamsinmoq”, yaʼni yigʻlamsiramoq mazmunidagi soʻz mavjud. Oshiq chin yurakdan toʻyib-toʻyib yigʻlashni istaydi, lekin koʻziga yosh kelmaydi, oʻz holatini boshqalarga koʻrsatishdan istehzo qiladi.

Shu o‘rinda yig‘lamsiramoq fe‘lini qo‘lалash orqali oshiqning kechinmalarini bayon qilish mumkinligi quyidagi baytdan ko‘rinib turibdi:

Zohid ishqin desaki, qilg‘ay fosh,
Yig‘lamsinuru ko‘ziga kelmas yosh.

Navoiy “yig‘lamoq” fe‘lining dard bilan yashurun ohista, ovoz chiqarmasdan yig‘lamoq ma‘nolarini bildiruvchi “ingramoq” va “singramak” sinonimlarini ham keltiradi, ular orasida unchalik katta farq bo‘lmas-da, tabiiyki quyidagi baytda oshiqning kechinmalarini aniq va ravshan tasvirlashda bu so‘zlarning ahamiyati nechog‘lik yuqori ekanligi aks etib turibdi:

Istasam davr ahlidin ishqingni pinhon aylamak,
Kechalar gah ingramakdur odatim, gah singramak.

Navoiy darddan yashirin, tovush chiqarmay yig‘lamoq ma‘nosini bildiruvchi “yig‘lash” va “nola” hamda “singramak” sinonimlarini ham keltiradi. Ushbu so‘zlarning ahamiyati aniq tavsifda namoyon bo‘ladi. Shoir “yig‘lamoq” fe‘lining nihoyatda bo‘rttirilgan mubolag‘ali “siqtamoq” muqobili ham mavjud bo‘lib, bu so‘z orqali oshiq holatini to‘lalgicha anglash mumkinligini tasvirlaydi:

Ul oyki, kula-kula qirog‘latti meni,
Yig‘latti meni demayki, siqtatti meni.

“Yig‘lamoq” fe‘lining yana bir sinonimi “o‘kurmak” hisoblanib, unda o‘ta kuchli ovoz bilan ma‘lum bo‘lmagan, mo‘tadil sanalmagan, o‘zini idora qilolmaydigan darajadagi holatni badiiy tarzda ifodalanishini quyidagi bayt misolida ko‘rsa bo‘ladi:

Ishim tog‘ uzra har yon ashk selobini surmakdur.
Firoq oshubidin har dam bulut yanglig‘ o‘kurmakdur.

Shoirning ta‘kidlashicha, ushbu qayd qilib o‘tgan so‘zlarni birortasining ham forsiy tildagi munosib muqobalasi yo‘q.

Alisher Navoiy o‘z davrida forsiy tildagi she‘riyatning keng ko‘lamda ravnaq topganligini, biroq turkiy tildagi poetikaning nisbatan sustroq rivojlanganligi masalasiga e‘tiborini qaratadi va buning asosiy uchta sababini ta‘kidlab o‘tadi. Navoiyning fikricha, bunday sabablarning birinchisi, turkigo‘y ijodkorlar ona tilining boyligi va nozikligini bildiruvchi bir necha ma‘noga ega so‘zlar, murakkab ibora va ifodalar ko‘p bo‘lganligidan ularni puxta tushinib, she‘riyatda mahorat bilan ishlatishdek mehnatdan cho‘chib, mushkilliklardan oson yo‘lga tushib olishlaridir. Ikkinchisi, ba‘zi bir iste‘dodli san‘atkorlarning davrdagi hukmron traditsiya doirasida bo‘lishlikni o‘zlariga munosib deb bilishliklaridir. Uchinchisi esa yosh ijodkorlar yengil yo‘l tutib, o‘z ijod namunalarini tajribali forsiyzabon ustozlarga ko‘rsatib e‘tirof yoki tahsin kutishlari, bunday ustozlarning turkiy tildan bebahra ekanliklari tufayli ular, ya‘ni yosh qalamkashlar turkiyga emas, forsiyga mayl ko‘rgazishlaridir.

Xullas, Navoiy o‘zbek tilining boylik va qudratini tahlil qilib, o‘zbek tilida nozik ma‘noli so‘z va iboralar juda ko‘p ekanligini asoslab berdi. Navoiy ijod ahillarini qachonlardir o‘z ona tilining purma‘no, rangih jilolarini aniq va yaxshi idrok etishiga

ishonadi. Buni “Muhokamat ul-lug‘atayn”da shoirning quyidagi e’tirofi tasdiqlab turibdi: “...dono hakam adolat yuzidin ko‘z solsa va burungi forsiy va so‘nggi turkiy latoyif va daqoyiqidin bahra olsa... har qaysining martabasini ta’yin qilur avonida umidim uldur va xayolimga andoq kelurkim, so‘zum martabasi avjdin quyi inmagay va bu tartibim kavkabasi a’lo darajadin o‘zga yerni beganmagay”. [2]

Alisher Navoiyning tilimiz imkoniyatlaridan foydalanish borasidagi qarashlari bugungi kunda ham o‘z mohiyatini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. I jild. –Toshkent, 2000. – B.340.
2. Алишер Навоий МАТ. 16-том. – Т.: “Фан”, 2000. – 246-b.
3. Valixo‘jaev B. “Muhokamat ul-lug‘atayn” haqida. “Alisher Navoiyning badiiy mahorati masalalari” (maqolalar to‘plami). –Т.: “Fan”, 1993.
4. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –Т.: “Yangi asr”, 2006.
5. Рустамов А. Алишер Навоий ва она тилимиз. –Т.: “Fan”, 1992.